

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., наративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРІГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

Є. І. ФРАНЧУК (Луцьк)

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ “КНИГА” ЯК ОБ’ЄКТА КНИГОЗНАВСТВА ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Дослідження з історії та теорії української книжки провадиться паралельними шляхами із дослідженнями історії та теорії культурології. Цей феномен є показовим і свідчить про єдність процесів наукового пізнання в історичному контексті. Але на сучасній стадії розвитку соціогуманітарних наук ці дослідження методологічно слабо пов’язані між собою, а спеціальний напрям як теоретичних засад, так і конкретних книжно-культурологічних питань незначний, хоча теза про книгу як факт та фактор культури в її найширшому тлумаченні є загальноновизнаною на рівні суспільної свідомості і визнається на декларативному рівні об’єктом культури і представниками гуманітарних наук – об’єктом культурології.

Формулювання поняття “книга” в рамках дисциплінарного підходу, передусім книгознавчого, бібліографознавчого, кодикологічного та джерелознавчого (стосовно рукописної книги), міститься практично у всіх дослідженнях з цих дисциплін. Предметна галузь кожної з них вивчає окремі аспекти загального поняття “книга” як об’єкту матеріальної та духовної культури, але в межах своєї дисципліни. Теоретичне визначення поняття “книга”, незважаючи на деякі спроби в історіографії книжкового процесу вийти за межі вузько дициплінарного підходу, все ж таки спрямоване на самоосмислення книгознавчого знання і книгознавчої історії та теорії.

Неусталеність книгознавчих категорій, численні теоретичні та науково-практичні розробки теорії книгознавства, його структури, методів, різні (а іноді й полярні) точки зору на поняття “книга”, переконливо свідчать про те, що іде активне формування науки про книгу та книжкову справу, і цей процес, хоча й бурхливий, але ще не завершений у своїх основних положеннях. Щоб переконатися в цьому, досить проаналізувати матеріали Восьмої наукової конференції з проблем книгознавства “Книга і книжкова справа на рубежі тисячоліть” (Москва, 1996). Вона репрезентує практично всі напрями розвитку книгознавства та його теоретичну проблематику: теорія книгознавства (Барикін В.Е. “Теоретичні проблеми культури книги”; А.О.Беловицька “Світоглядні основи книгознавства”; О.А.Гречихін “Об’єкт і предмет книгознавства”; Єльніков М.П. “Мето-

дологія книги як наукова дисципліна”; І.Г.Моргенштейн “Книга як носій загального знання”; С.П.Омилянчук “Теорія книгознавства у світлі системно-інформаційного підходу”; О.В.Смирнов “Знання про книгу, що не стало книгознавчим”; Г.М. Швецова-Водка “Місце книжкової справи та бібліографії у системі соціальних інформаційних комунікацій”; М.М.Шібаєв “Феномен книжності: сутність та парадокси” та ін.). Постійний розвиток науки про книгу є цілком природним, враховуючи те, що книга є однією з органічних частин сукупного поняття матеріальної й духовної культури суспільства, а остання знаходиться у постійному процесі змін.

Визнаючи факт книги як частини матеріальної і духовної культури та фактору духовного прогресу людства, книгознавці лише декларують його як загальний принцип та загальний зміст книги, але фактично перебувають ще на стадії розмежування поняття книги як об’єкту та предмету дослідження книгознавства від іншого наукового знання. З історіографічної точки зору книгознавчі концепції надзвичайно цікаві, оскільки їх формування об’єктивно тісно пов’язане не лише з розвитком наукового знання, а й з конкретними історичними умовами, в яких вони формувалися. Перегляд цих концепцій і розробка нових, відповідних новому етапу розвитку українського суспільства, теоретичних концепцій та завдань історичної науки є актуальною вимогою часу.

Зародження загального книгознавства можна віднести до початку ХХ ст. Його подальший розвиток пов’язаний з теоретичним узагальненням книгознавчого знання на логіко-наукознавчому рівні, що базується на методології системного підходу до понять “книга” і “книжкова справа” як частини культури. Загальне книгознавство абстрагується від конкретної книги в її історичному контексті. Об’єктом загального книгознавства за визнанням сучасних теоретиків книгознавства, є узагальнена теоретична модель книги в книжковій справі, що репрезентована системою книгознавчих категорій, понять, визначень, суджень, оскільки книгознавство вивчає книгу в її цілісності як системно упорядковану сукупність складових її компонентів¹.

У книгознавстві як комплексній науці можна виокремити декілька відносно спеціальних підходів до визначень поняття “книга”: загальнокнигознавчий, бібліографічний, кодикологічно-джерелознавчий, документно-інформаційний. Вони є результатом розвитку окремих напрямів у книгознавстві як комплексній науці, а також відображають специфічний для кожної окремої дисципліни предмет та систему методів. У цій статті ми розглянемо розвиток поняття “книга” у загальному книгознавстві та його зв’язок із книгою як фактором духовної культури.

Формування новітніх книгознавчих концепцій книги та її ролі в суспільстві здійснювалося у найбільш складні історичні періоди існування Російської імперії та Радянського Союзу. Теорія національної книжки та історії національної культури зазнавала періоди “пробудження” (20-ті роки)

та періоди повного занедбання та гноблення (30-50-ті роки). Розвиток політизованих теорій поняття “книга” як об’єкта книгознавства був практично звільнений від конкретного змісту, зокрема у галузі національної книги. Поняття української книги практично завжди пов’язувалося лише з державно-політичним змістом терміну “український”, а в умовах розбудови комунізму практично втратило національний зміст, перетворюючися на національне лише за формою. Зміст поняття “книга” як ознаки духовної культури розглядався, як правило, у контексті світоглядному і ідеологічному, починаючи з кінця 20-х років і досягнув свого апогею у 70-ті роки. Тому, аналізуючи розвиток теоретичних концепцій книги, ми маємо завжди пам’ятати про ті обставини, які визначали контекст розвитку книгознавства як “науки суспільного циклу”. Тому зрозуміло й те, що радянські книгознавці-теоретики прагнули до теоретичного аналізу книжкової культури як соціального явища, розвитку її як окремої системи, що охоплює вивчення закономірностей її функціонування.

Еволюція поглядів на поняття книги тісно пов’язана із формуванням книгознавчого знання та теорії книгознавства. Синтезована природа книги породила різні дисциплінарні підходи до поняття “книга”, які обумовлювалися різними науково-методологічними принципами аналізу об’єкту та предмету книгознавства. Їх можна кваліфікувати як вузький та широкий підходи до поняття “книга” у книгознавстві. Обидва зародилися на початку ХІХ ст. у період активного формування фундаментальних наукових знань та оформлення окремих наук, що виростали на базі активного збирання емпіричного матеріалу з історії книги та осмислення основних напрямів і методів дослідження гуманітарного знання. Книга стала об’єктом уваги як джерело знання, зароджуються наукові методи бібліографічного та книгознавчого аналізу.

Перший підхід сформований під впливом узагальнення емпіричного знання про книгу під час її дослідження, описування та складання каталогів та покажчиків – від часткового до загального (книгознавство як часткова наука) і аналізує конкретно-історичний матеріал розмаїття книги та книжкової справи в різні часи. І хоча питання теорії книги в цих дослідженнях присутні як елементи часткового підходу, вони є матеріалом для узагальнення історичного підходу до явища книг як соціального феномена. З позиції археографа та бібліографа було найважливішим виокремити книгу від аркушевого матеріалу в результаті складання опису. З позиції історика книги важливим було усвідомлення періоду зародження книги як одного з революційних кроків в історії людства – переходу від окремого документа до поняття книги як історичного явища, що сприяло розповсюдженню знання, довготривалому зберіганню у зручній формі (на відміну від документа), яка дозволяла поєднати невелику форму та досить об’ємний текст.

Вузький підхід характерний для бібліотечних та архівних діячів ХІХ ст., які визначили домінування у бібліотечній практиці поняття книги

як сукупності взаємно пов'язаних частин матеріалу письма (а іноді зазначають – том або не менше 4 сторінок тексту) і з відбитими на них думками і об'єднаних оправою. Цей погляд був найбільш поширений у країнах Західної Європи. Форма книги відмічалася як головна ознака, що сприяла розвитку писемності та друку².

Широкий підхід до поняття “книга” виник серед літераторів та істориків. Книга як літературний або історичний твір, завжди вивчалася фахівцями різних дисциплін – літературознавцями, мовознавцями, істориками та істориками науки, етнографами, філософами. Вони не могли не звертати уваги й на спеціальні книгознавчі питання розвитку книги у різні часи і не формулювати свого розуміння поняття книги як джерела знання³. Виникає розуміння книги як твору, що написаний для освіти або розваги та широкого розповсюдження і просвітництва⁴. Книга як авторський літературний або науковий твір, що розповсюджується у багатьох примірниках і в зручній формі та передається з покоління у покоління – найбільш розповсюджене визначення у колі письменників та істориків книги XIX ст. – протостадії формування наукового знання про книгу.

Перші наукові спроби визначення поняття книги пов'язані із зародженням системи книгознавчого знання як спеціального, окремого від історичного, літературознавчого, філософського, хоча й пов'язаного з ним. Наприкінці XIX – поч. XX ст. у професійній бібліотекознавчій літературі вже з'явилися перші комплексні наукові визначення такого явища як книга. У відомому бібліотечному путівнику Брюссельської публічної бібліотеки Р. Отле та Л.Вотера книга розглядалася як матеріальна пам'ять людства у сукупності усіх її якостей: “Книга, у розумінні під цією загальною назвою рукописів та друківаних видань всілякого роду, що написані та видані у кількості багатьох мільйонів окремими томами, періодики, художніх видань – складають у сукупності матеріалізовану Пам'ять Людства, у котрій зареєстровані факти, ідеї та дії, які вразили людство. Книги є матеріальним засобом зберігання та розповсюдження Думки, їх необхідно розглядати як засіб дослідження, культури, пізнання та розваги. Вони одночасно є вміщенням ідей та засобом їхньої передачі”⁵.

У цей час виникає і книгознавство як комплексна дисципліна, яке, як і багато допоміжних історичних дисциплін, сформувалося в другій половині XIX ст., виросло з попередньої емпіричної стадії накопичення знань про книгу, з практики збирання, описання, складання каталогів, перших бібліографій книги XVIII-XIX ст., що пов'язане із розвитком книжкової справи, зокрема книговидавничої, а також із першими дослідженнями з історії книжної культури. Відомо, що поняття “книгознавство” як “бібліологія” та виокремлення його з бібліографічної практики у кінці XIX - поч. XX ст. у Російській імперії пов'язано з іменами видатних російських вчених М.М.Лисовського та О.М.Ловягіна⁶. Їм же належить і осмислення історичного підходу до поняття книги як пам'ятки історії культури, а не лише історії літератури, розмежування історії книги від історії літератури,

визначення соціальної природи книги та основного функціонального змісту – її соціальної ролі – “як знаряддя впливу одних людей на інших”. О.М.Ловягін, який спочатку ототожнював поняття “бібліології” та “бібліографії”, по мірі розробки питань книгознавства виокремлює термін “бібліологія” для означення загальної науки про книгу⁷. Велике значення для оформлення методологічних засад поняття бібліології зіграло заснування Російського бібліологічного товариства, президентом котрого був О.М. Ловягін. Під час наукової та науково-практичної діяльності товариства, у складі якого були видатні літературознавці та історики (наприклад, М.П.Лихачов, Н.К.Піксанов, С.М.Бонді та ін.) чітко окреслилася методологічна різниця між історико-літературним підходом до вивчення книжкової спадщини та власне бібліологічним. Теоретична думка Ловягіна розмежувала зміст книги як літературного та історичного джерела від власне поняття книжки як самостійного об’єкта культурології: “Книгу можна визначити як виклад або зображення людських думок особливими умовними знаками (графікою) на матеріалі, доступному для багатьох і у формі, яка дозволяє легко переносити її з місця на місце; при тому ця форма має відповідати звичаям і традиціям, що встановилися в тій чи іншій місцевості”⁸. Це визначення відрізняється від традиційних літературознавчих визначень книги як наукового або художнього твору, переданих надрукованим словом, що характерно для усіх енциклопедичних західноєвропейських словників того часу. Введення Ловягіним культурологічного поняття форми книги мало велике значення для осмислення ролі книги як культурологічного об’єкту.

Період 20-30-х років можна назвати постановочною протостадією формування концепції книги як частини культури, а бібліології як суспільної науки та окремої галузі культурології (або “соціології”, як на той час сприймалася культурологія). Ця ідея О.М.Ловягіна, яку він остаточно сформулював на початок 20-х років, не знайшла подальшого розвитку та обґрунтування в його працях⁹, але увійшла в контекст практично всіх книгознавчих досліджень 20-30-х років у Росії та Україні, де сформувалися окремі науково-дослідні центри книгознавства та самостійні книгознавчі школи.

Конкретний історичний підхід до поняття “книга” як окремого явища культури був найвиразніше сформований О.І. Милютиним та М.М.Куфаєвим. О.І.Милютин писав: “Книга – це людська думка, що прийняла матеріальну форму, це згущена і сконденсована людська праця упорядника, потім – переписувача; з часів винаходу книгодруку – словолітерника, друкаря, метранпажа, коректора як книговиробників, закінчуючи книгопрадавцем і бібліотекарем як книгорозповсюджувачів”¹⁰. Колективний зміст книгознавчого поняття “книга” як пам’ятки культури та результату творчості та діяльності багатьох фахівців, – важливий етап у формуванні основ книгознавства як окремої дисципліни, – характерна риса досліджень 20-х років, коли методологічні засади науки про книгу

всебічно осмислювалися фахівцями різних галузей знань. Український дослідник книги Л.Ю.Биковський підкреслює сукупний культурологічний зміст поняття “книга” і в плані його як окремого твору – “книга це сконцентрована праця її автора й усіх попередніх поколінь”¹¹. Довготривалість впливу книги як знаряддя висловлення людської думки підмічає С.Рубльов¹², а М.О.Рубакін у своїй праці “Серед книг” пише про книгу як про кристалізовану силу людської думки у вигляді знання, розуміння та настрою, що передається через посередництво книги¹³. З позиції бібліопсихології він розглядає не лише інтелектуальний, а й емоційний бік читання. Ця філософічність функціональних спроб визначення поняття книги цілком зрозуміла в умовах формування спеціальних дисциплін початку століття і сприймалася як осмислення змісту поняття книги, на відміну від його зовнішньої форми.

У Росії думки О.М.Ловягіна в галузі теорії книги продовжив М.М.Куфаєв, який розвивав поняття книгознавчого знання та його структури і розробив оригінальну концепцію, до засад якої доцільно повернутися і сьогодні. Він виокремив три рівні цього знання: філософія книги, філософія книгознавства і методологія часткових книгознавчих дисциплін. Філософію книги він також осмислював як загальнокультурологічну проблематику, що виявляє “сутність, природу, характер книги, обумовленість та свободу її процесу, роль книги і закономірність її розвитку”¹⁴. Куфаєв, ґрунтуючись на філософському підході до проблеми теоретичного осмислення поняття “книга” як окремого явища, розглядає її теорію як окремий матеріальний об’єкт уособленої і цілісної частини багатогранної дійсності, і, разом з тим, як “продукт світової культури і факт її”¹⁵. Соціальна функція книги спрямована, на думку М.М.Куфаєва, на спілкування, і в цьому полягає головний сенс книги.

М.М. Куфаєв поклав початок осмисленню книги як одиничного, окремого в книжній культурі, яке потребує і матеріальної, кількісної характеристики. Його центральною ідеєю було твердження, що кожна книга є окремим індивідуальним фактом культури і фактом спілкування. Тому він ототожнює поняття “книга” з кожним конкретним примірником, а книжковий рух – із фізичним переміщенням книжки у часі і просторі. Залишаючи культурологічні аспекти книги для філософії, М.М. Куфаєв емпіричній стадії вивчення книги надавав основного значення, і розглядав її як практичне книгознавство, тісно пов’язане з історичною наукою, збиранням вихідного матеріалу про книгу, осмисленням її індивідуальності у кожному її прояві. Його синтезована думка виявилася у висловленні: “Книга є продуктом людської творчості і являє собою збірку аркушів з рукописним або друкованим текстом, що висловлює думку і слово одного або кількох авторів, об’єднаних внутрішньо та зовнішньо в єдине ціле в інтересах автора, видавця або власника”¹⁶.

Емпіричний аналіз, на думку М.М. Куфаєва, має проводитися бібліографічним, статистичним, літературно-критичним методами. Розподіл

книгознавства на філософію книги та на емпіричне книгознавство викликав критику з боку теоретиків книги як світоглядно слабкий, хоча, за визнанням сучасних теоретиків книги, “з позицій сучасного книгознавства ідея, що розробляється М.М. Куфаєвим стосовно диференціації рівнів узагальнення у вивченні об’єкта видається вельми плідною”¹⁷.

Концептуальні положення М.М.Куфаєва цілком вписуються у контекст сучасних культурологічних розробок поняття індивідуального в культурі. Його розуміння змісту духовної культури як індивідуальної творчості не позбавлене сенсу, якщо врахувати активно розвинуту у наш час тезу про зміст духовної культури як творчої сили (індивідуальність рухає духовну культуру) і антитези нормативній культурі (суспільство, що консервує і перетворює творчість на суспільну норму, навіть коли визнає класичні взірці, що базуються на визнаних фактах культури)¹⁸. Але на відміну від О.М.Ловягіна, М.М.Куфаєв фактично відмовляється від розмежування у книзі поняття літературного джерела та власне книги: “Індивідуальна за своїм походженням, соціальна за сферою своєї дії – книга у своєму характері носить усі риси явища історичного, у котрому переломлюються і таємничим чином зливаються індивідуальне та соціальне”¹⁹.

М.І.Щелкунов спробує надати наукового змісту визначенню книги як об’єкту книгознавчого знання, продовжуючи висловлення Куфаєва: “Книга є продукт і знаряддя матеріальної і тісно пов’язаної з нею духовної культури, призначення котрої – безпосередня точна передача фактів і думок автора у вигляді письмен та зображень максимальній кількості людей із мінімальною затратою зусиль з їхнього боку”²⁰.

Інші російські книгознавці 30-х років, зокрема М.М.Сомов, продовжували розвиток поняття “книги” виключно у контексті книгознавчого об’єкту як подвійного за своєю природою. Книгою Сомов вважає “будь-який матеріал у зручній читабельній формі, що легко переноситься з місця на місце, і на якому закріплені будь-які думки”²¹ – “предмет матеріальної і духовної культури, що відрізняється від інших предметів культурної творчості”, а головне – вивчення матеріального у книзі як матеріалу, що дозволить вивчати і духовне²².

Спеціальне дослідження, що розглядало поняття “книга”, було опубліковано М.Ф.Яновським в 1929 р.²³ Він зібрав різноманітні висловлення про книгу науковців та видатних діячів науки та літератури ХІХ – поч. ХХ ст., зокрема зарубіжних, та критично їх проаналізував. Він виокремив усі висловлені якості книжки та запропонував своє бачення цього поняття: “Книга – продукт людської творчості, що сприймається органами зору або дотику, в усталеній формі, як комбінація знаків, що потребують для свого сприйняття власної установки по відношенню до вказаних органів та об’єднаних між собою таким чином, що роз’єднання їх неможливе без руйнування книги”²⁴. Це висловлення є занадто важким і сприймається нами як архаїчне, але праця Яновського поставила багато

питань часткових понять “книга”. Перша ознака книги – вона є результатом творчості; друга – вона передає знання у знаковій формі; третя – єдність книжки як матеріального об’єкту, фізичне пошкодження котрого тягне за собою і втрати змістового плану. Очевидним є й те, що книга є продукт духовної культури і тому на ній не слід особливо зупинятися, як вважає Яновський.

20-30-ті роки, за визнанням усіх сучасних книгознавців, були періодом оформлення теорії книги як самостійного предмету у книгознавстві, розробка структури, методів, категоріального апарату. Але розвиток теорії книги був суттєво затриманий у зв’язку з ідеологізацією усіх сторін життя в Радянському Союзі. Кінець 20-х – поч. 30-х років – період встановлення повної диктатури радянської ідеології, який супроводжувався серією політичних процесів над інтелігенцією та радянським апаратом, відмічений захватом економічних позицій (індустріалізація та колективізація). У науці це проявилось у серії переслідувань вчених “старої школи”, реорганізації Академії наук. Видавнича діяльність перетворюється на знаряддя ідеологічного впливу та формування нового світогляду. Постанова ЦК ВКП(б) “Про видавничу роботу” від 15 серпня 1931 р. визначила книгу як “могуществанное средство воспитания, мобилизации и организации масс вокруг задач хозяйственного и культурного строительства; качество книги должно отвечать всевозрастающим культурным запросам масс. Тип книги, ее содержание, язык, должны отвечать специальному назначению ее, уровню и потребностям той группы читателей, для которых она предназначена”²⁵. Управління наукою, освітою і культурою набуло значення детермінуючої функції радянської держави, відома стаття В.І.Леніна “Партійна організація і партійна література” набула керівного значення і для дослідження історії книги, і для деяких теоретичних історико-книгознавчих розробок.

Розпочинається перебудова “старої” науки в цілому та книгознавства зокрема. На перший план висувуються ідеологічні функції книги та її соціальна роль. У цей період теоретичні питання книги піднімаються у трудах істориків книги, які розробляли питання соціальної ролі книги. Важливого значення набуває початок розробок у галузі теорії історії книги та зміна принципів аспектів у понятті “книга”. На той час у середовищі досліджень проблем книгознавства викристалізувалися молоді лідери, які працювали у новоствореному (після ліквідації Бібліографічних та бібліологічних товариств та Інститутів книгознавства) Інституті книги, документа і письма Академії наук у Ленінграді. Серед них теоретичними питаннями книги займалися І.В.Новосадський та М.М.Берков. Політична ситуація визначила зміну аспектів оцінки книги та її ролі у суспільстві, а її дефініції набули явної залежності від офіційної лінії ВКП(б), висловленої у цілому ряді партійних документів, що мали нормативно-регламентуючий характер, а на перший план вийшли просвітницька та ідеологічно-класова функції.

У 30-ті роки в контексті проблеми соціальних функцій книги І.В.Новосадський, один з активних діючих осіб дискусії 1931 р. “На книгознавчому фронті”, що відкрила першу хвилю ідеологічних звинувачень на адресу “старої школи” книгознавців, висуває нові теоретичні положення, що складають поняття “книга”²⁶. Фактично І.В.Новосадський полемізує з М.І. Щелкуновим, що книжка є “товаром особливого роду, в котрому на першому місці зміст”²⁷, і показує принципову різницю між твором та книжкою. “Головна відмінність книжки, – пише він, – не в безпосередній і точній передачі думок автора, а в певній організації змісту книжки, в її внутрішньому ідеологічному оформленні з метою впливу на читача у певному напрямі – і, можливо, у протилежному бажанню автора”²⁸. Книжка, на його думку, є особливою формою існування ідеології. “В основі розвитку змісту книги, засобів її організації і матеріальних форм покладений один загальний закон, – пише І.В.Новосадський. – Сутність цього закону полягає у соціальній ролі книги, в тому, що книга є особлива форма втілення ідеології у письмі”²⁹. Пов’язуючи історію та теорію книги, він вивів “класовий тип книги” та обґрунтував історичні зміни форм книги та їх матеріальної форми у відповідності з марксистсько-ленінською періодизацією історії – феодальний, дворянський, буржуазний та соціалістичний типи книг.

Через призму цих функцій П.М. Берков завершує у 1936 р. ідеологічне визначення поняття “книга” та предмету історії та теорії книги. Він визначає основну функцію книги як “певним чином матеріалізовану, предметнену (у вигляді кам’яної дошки, пергаменту або паперової рукописної або друкованої книги) суспільну ідеологію, і – більш того – класову ідеологію певного класу у певний момент його соціального буття. Ця ідеологія матеріально закріплюється через умовне позначення – письмена, котрі вироблялися в практиці соціального життя даного класового угруповання.”³⁰ Розглядаючи книгу як політичне знаряддя, П.М.Берков відмовляється від необхідності вивчати матеріальний бік книги як суттєвий і різко критикує М.І.Щелкунова та О.О.Сидорова, які надавали матеріальній формі книги великого культурологічного понадкласового значення.

Практично одночасно історія і теорія книги у системі книгознавства переосмислюється М.М.Сомовим, який, розуміючи обмеженість функціонально-ідеологічного підходу як вичерпного категоріального засобу, спробував поєднати форму та функції книги. Його погляди спочатку збігаються з функціональними підходами до визначення поняття книги та оцінками Новосадського і Беркова, які не виокремлювали теорію та історію книги і надавали книзі як об’єкту книгознавства ідеологічного змісту, що визначав її форму та історичну типологію. Марксистська методологія класової боротьби та економічної обумовленості форми та функцій книги є, на думку Сомова, головним знаряддям історика книги. Основне завдання істориків книги Сомов бачив у вивченні генезису і еволюції книги на базі “економічних, політичних і культурно-технічних

умов її побутування”, у єдності та розвитку її форми і зовнішнього вигляду. Вивчення форми та зовнішнього вигляду книги необхідно “співставляти з функціями, котрі книга виконувала у дану епоху, із замовленнями та складом читацького кола у зв’язку із соціальним середовищем кожної країни та епохи, оскільки її розквіт, розвиток та згасання пов’язані з економічним, політичним, соціальним, культурним і правовим станом держави, суспільства і окремого індивіда. Історія книги враховує вплив усіх цих явищ навколишнього середовища і у своїй перспективі дає картину історії реалізації книги як особливого явища культури”³¹. Сомов спробував поєднати ідеологічний та історичний підходи до предмету книгознавства, визначив книгу як явище, що виокремлене з історії книжної справи.

У свою чергу, діяльність Інституту книги, документа і письма, котра кваліфікувалася пізнішими істориками книги як “вульгарно-соціологічні конструкції”, також була засуджена, внаслідок чого Інститут, що діяв всього 4 роки, був перетворений в сектор допоміжних дисциплін Інституту історії АН СРСР, а теоретичні дослідження в галузі історії та теорії книги фактично припинені³². Теоретичні дослідження книги як самостійного явища завмирають, а головна увага спрямовується на формування видавничої політики ВКП(б) та Радянської держави. Книга сприймається як пропагандист, організатор перемоги соціалістичного способу життя, просвітник робітничо-селянських мас. Книжкова та бібліотечна справа повністю переорієнтовується на залучення величезних мас населення до культури, формування ідеології управління читанням. Мистецтво книги відображає політичний зміст життя, коли ідейно-художні принципи оформлення книги в 20-30-х роках знаходилися під впливом просвітництва та революційного виховання – він формує новий агітаційно-графічний напрям плакатного типу, який здійснює на плакат фундаментальний вплив і перетворює його із різновиду реклами на різновид мистецтва графіки³³. Здійснюється централізація та одержавлення видавничої справи, її спеціалізація за напрямками, перебудова репертуару книги в СРСР у бік основних напрямів розгорнутої розбудови соціалізму, науково-популярної та політичної книги³⁴.

Ці самі процеси цілком закономірно протікали в тому ж руслі і в Україні.³⁵

В Україні в 20-30-х роках теоретичні питання книгознавства розроблялися у Всенародній (Національній) бібліотеці України при Всеукраїнській Академії наук та в Українському науковому інституті книгознавства при Головній книжковій палаті України на чолі з відомим книгознавцем, літературознавцем та бібліографом Ю.А.Меженком³⁶. Історія і окремі питання теорії книги розроблялися такими відомими вченими як С.І.Маслов, О.М.Маслова, Д.А.Балика, К.А.Довгань, Л.Ю.Биковський та ін. Українським вченим тих часів належить розробка як загальнотеоретичних питань книгознавства, так і окремих його напрямів – історія рукописної та стародрукованої книги (С.І. та О.М.Маслови, Л.Ю.Биковський)³⁷, соціо-

логія і філософія книги (М.Ф.Яновський, К.А.Довгань³⁸), бібліопедагогіка (Д.А.Балика), економіка та торгівля книги (Д.Лисиченко, М.Нечаєв, А.Козаченко³⁹), історія мистецтва та техніки книги (М.Макаренко, Ф.І.Титов, Д. Щербаківський, П. Курінний, К.В.Широцький)⁴⁰.

Проблеми теорії книги як об'єкту культури або об'єкту книгознавства розглядалися у праці Яновського та серії полемічних праць харківського вченого К.А.Довганя, серед котрих найбільш відомою є його праця "До питання про соціальну функцію книги" (Х., 1931), де автор пропонує методологічну схему основних проблем соціальної функції книги⁴¹. Полеміка молодих соціологів із старою школою бібліологів здійснювалася у чіткій відповідності до критики ідеалістично-формалістичних концепцій та декларування класової природи книги в суспільстві, утвердження "діалектично-матеріалістичної методології книгознавства", характерної для ленінградських вчених Новосадського та Беркова. Критикуючи акценти буржуазних істориків книги на формі, зовнішньому вигляді книги, зокрема на поглядах М.О.Рубакіна про індивідуальність книги як відбитка психології автора та авторів і її головну ознаку (а разом з ними і Н.М. Лісовського, М.М.Куфаєва, Ю.О.Межанка та М.І.Ясинського як бібліографів), М.І.Щелкунова – про поєднання матеріального і духовного у книзі і у мистецтві зокрема, Куфаєва – про необхідність вивчення виробництва книги як найважливішої риси, бібліосоціологію М.А.Годкевича та ін., Кость Довгань характеризує книгу як "найпоширенішу, наймасовішу форму матеріалізованої об'єктивації суспільної ідеології та її циркуляції в суспільстві, наймасовіше й найгнучкіше знаряддя ідеологічного впливу". "Специфіка книги – в її зв'язкові з словом, тобто з мовними процесами (і тільки через них – з іншими психологічними процесами) – через систему умовних, на конкретному матеріалі фіксованих, графічних знаків"⁴². Логічний зв'язок між графікою та ідеологією здійснює мова – як передача думки, а відповідно – думки певного соціального прошарку та класу.

У 20-ті роки в Україні теоретичної розробки набули лише проблеми соціальної ролі книги в суспільстві (Д.А.Балика), що сформувалися вже у часи впровадження ленінської тези про соціально-класову природу книги та її методологічного переосмислення з точки зору марксистсько-ленінського світогляду⁴³. Слід відзначити (і це цілком закономірно, якщо врахувати відсутність національної бібліографії українського народу), що у 20-ті роки українські бібліологи проявили найбільшу активність не у теорії книжки, а у розробці питань репертуару української книжки. Репресії 30-х років припинили теоретико-книгознавчі та бібліографічні дослідження національної книги на багато років. Реорганізація науки та просвіти в 30-х роках призвела до фактичної ліквідації національних функцій Всенародної бібліотеки України та УНІКу, призвела до занепаду самобутнього українського історичного книгознавства.

Слід зазначити, що у розвитку поняття книги завжди простежується спроба подолання протиріччя між сутністю книги як факту як

матеріальної, так і духовної культури, або за рахунок відмови від аналізу матеріальної сторони книги і характеристики її як фактору духовної культури, або за рахунок характеристики виключно як матеріального об'єкту, хоча й пов'язаного з духовною культурою.

Період 40-50-х років відзначений активізацією досліджень історії рукописної та друкованої книги з одного боку, та історією радянської книги, яка висвітлювалася з позицій ідеології правлячої партії – з іншого. Ці напрями дозволяли “обійти” найбільш скрутну проблематику з історією національної книги та книжкової справи і з теорією книги. Поняття книги часто-густо розглядали як сукупність ідей, матеріалізовану у певну літературну форму, – тобто підмінювали поняття книги поняттям літературного твору, а завдання вивчення історії книги – аналізом еволюції змісту (А.І.Назаров та М.Г.Малихін)⁴⁴. Але теоретичні вправи 40-50-х років велися певною мірою формально, за суттю нічого нового не додаючи до розвитку змісту книгознавства, а також поняття книги. Розглядаючи цей період у спеціальній статті, присвяченій історіографії історії книги в СРСР, історик книги Й.О.Баренбаум цілком справедливо наголосив на тому, що книга є не опредмеченою ідеологією чи формою суспільної свідомості, а “засіб, знаряддя розповсюдження та пропаганди політичних, філософських, естетичних, релігійних поглядів”⁴⁵.

У цей період почали справді розвиватися конкретно-історичні дослідження окремих періодів історії книгодрукування, мистецтва книги, велось складання каталогів рукописних книг та стародруків, що не ставило під загрозу існування радянської влади, рівно ж як і історія радянської книги викладалася за певною методологічною схемою марксистсько-ленінської свідомості. Проте було б несправедливим не відмітити ґрунтовного внеску радянських істориків книги та книжкової справи 40-50-х років у розробку окремих аспектів книгознавства, передусім в історію та мистецтво книги, а також і у соціальну функцію книги та книжкової справи, доводячи, що вона може справді бути “міцним ідеологічним знаряддям влади”⁴⁶. Починаючи з 30-х років, за весь період існування радянського суспільства іде послідовний процес деформації загальногуманітарних та творчих основ поняття книги – впровадження концепції її класової ролі, осмислення її як “засобу відображення і засобу формування комуністичної суспільної свідомості, як знаряддя ідеології, політики, просвіти, виховання, прискорення науково-технічного і соціального прогресу”⁴⁷.

Разом з тим, дослідження історії та мистецтва книги у 40-х – початку 60-х років заклали основний фундамент спеціалізації окремих напрямів книгознавства, зокрема історії, бібліографії та археографії рукописної та стародрукованої книги, мистецтва книги, теорії редагування, історії видавничої справи тощо. З'явилися ґрунтовні дослідження з історії книги О.О.Сидорова, Е.І.Кацпржак, В.С.Люблинського⁴⁸. У Росії ряд дослідників старої книги складає каталоги стародрукованих книг: видатне місце належить А.С. Зерновій, Т.А. Биковій, М.М. Гуревич⁴⁹, активно працює

О.О.Сидоров в галузі мистецтва книги⁵⁰. В Україні цю діяльність розпочинають С.О.Петров, П.Д.Битюк, Т.П.Золотарьова⁵¹, а також відомий на сьогодні мистецтвознавець української рукописної книги Я.П.Запаско⁵². У 60-х роках в Україні активно заявив про себе історик книги Я.Д.Ісаєвич⁵³.

Період 30-50-х років оцінювався істориками та книгознавцями неоднозначно. Так, автор підручника “Загальне книгознавство” А.О.Беловицька пише: “Радянське книгознавство впродовж тривалого часу інтерпретувало книгу як пам’ятку, продукт класової в класовому суспільстві культури, ототожнювало з твором, коли мова йшла про участь книги в комунікації, суспільних, ідеологічних процесах. На цьому ґрунті у пізніших теоретичних роботах виникла теза про подвійну природу книги. Витоки її слід шукати у визначенні книги, що було запропоновано М.І.Щелкуновим”⁵⁴.

Новий етап у розвитку книгознавства та еволюції поняття “книга” пов’язується із звільненням радянського суспільства від культу особи. В 1958 р. організується спеціальне періодичне видання при Книжковій Палаті СРСР – “Книга: Исследования и материалы”. В 1959 р. організується всесоюзна дискусія з питань основних завдань радянського книгознавства, що поставила питання про перегляд основних методологічних положень книгознавства⁵⁵. О.О.Сидоров та М.М.Сикорський засновують новий підхід до книгознавства як комплексної дисципліни, котрий спричинив у 1964 р. до проведення нової дискусії з актуальних питань теорії книги та книжкової справи⁵⁶. Ці дискусії виявили необхідність розробки методології книгознавства, його структури та спеціальних методів; була сформована структура книгознавства – теорія і практика редагування, мистецтво книги, бібліографія, бібліотекознавство, книжкова справа.

“Відлига” 60-х років ознаменувалася серією спеціальних праць у галузі історії книги, котрі дозволили підготувати ґрунт для нової серії теоретичних розробок, що почалися лише у 70-х роках. З’являються перші історіографічні праці, що розглядали окремі аспекти вивчення історії книги: М.М.Сикорського – з теорії і практики редагування, Й.О.Баренбаума та О.О. Сидорова – з історії дослідження книги радянського періоду⁵⁷.

У цей період переглядаються основи поняття “книга” як наукової категорії в книгознавстві в залежності від того змісту та обсягу, які надаються книгознавству як науці. А.І.Барсук (1970) висуває нове визначення поняття “книга”, що має культурологічне значення: “Книга – твір писемності та друку (або певна їх сукупність), що є продуктом суспільної свідомості ідейно-духовного життя суспільства, одним з основних засобів зберігання, розповсюдження та розвитку усіх форм ідеології (політичних поглядів, науки, моралі тощо), знаряддям соціальної боротьби, виховання, організації і формування суспільної думки, знаряддям наукового і технічного прогресу”⁵⁸. Функціональний підхід та розуміння комплексності книгознавства як дисципліни покладені в основу принципової схеми книгознавства за виробничими циклами: редакційно-видавнича

справа, оформлення книги – бібліографічна справа, статистика друку, бібліотечна справа, книготоргівельна справа. Структурно-типологічний метод кваліфікується як загальнокнигознавчий. Але, за справедливим зауваженням Беловицької, “книга” як категорія зникла з предмету вивчення⁵⁹.

У 1977 р. Й.О.Баренбаум пропонує нове функціональне визначення поняття “книга”, яке відображає звільнення від осмислення соціальної ролі книги як суто ідеологічної функції: “Книга – це твір писемності або друку, що має будь-яку знакову форму, яка читається (ідеографічну, алфавітну, нотну, цифрову), зафіксовану на будь-якому матеріалі (камінь, глина, шкіра, папірус, шовк, доска, папір, синтетичні матеріали), що виконують одночасно ряд функцій (інформаційно-комунікативну, ідеологічну, пізнавальну, естетичну, етичну, та інші) і адресовану реальному або абстрактному читачу”⁶⁰. В іншому плані висловлюється А.Я. Черняк, який розглядає книгу як засіб і як твір: “Книга – засіб семантичної інформації, твір писемності або друку, що представляє суспільний інтерес; вона слугує зняттям ідеологічної боротьби, формування суспільно-політичних, наукових і естетичних поглядів, інструментом накопичення та розповсюдження знань, науково-технічного прогресу”⁶¹. Функціональні концепції характеризує певна тотожність висловлень, викликана вузькістю основ дефініції.

Загальне книгознавство протягом тривалого часу – до 70-х років – розробляло замкнену у межах практики книгознавства теоретичну функціональну модель книги. Це можна розцінювати як реакцію на попередній сталінський етап розвитку науки, коли спроби визначення книги “реабілітували” всі інші функції книги.

Історики книги, разом з тим, сприймають книгу в її реальній матеріальній формі: “Книга є знакова система, в котрій для обміну семантичною інформацією між двома іншими матеріальними системами, наприклад, автором і реально існуючим світом або автором і читачем, використовується сукупність шрифтових знаків або графічних зображень, що сприймаються візуально і репродукується на аркушевому матеріалі рукописним чи поліграфічним засобом”⁶². Це висловлювання належить Є.Л.Немировському, який також є прибічником концепції про книгознавство як комплексну науку.

У середині 70-х років зароджується і *комунікаційна* концепція сутності книги як явища. Вона репрезентована дослідженнями С.П. Омилянчука, А.О. Беловицької та О.А. Гречихіна, які розглядали книгознавство як науку про форми розвитку та функціонування книги як засобу масової комунікації”⁶³. Основи цього погляду були закладені С.П. Омилянчуком у дефініції: “Книга – це книгознавча категорія, тобто поняття для означення об’єктивного комунікаційного явища соціальної дійсності, суть котрого є засіб розвитку суспільної свідомості”⁶⁴.

Розглядаючи книгу у системі понять “контекст”, “текст”, “твір”, –

А.О. Беловицька (вона називає свою концепцію системно-типологічною) пропонує розуміти книгу “як засіб організації літературного, музичного, образотворчого твору у твір літератури, музики, образотворчого мистецтва – засіб, що актуалізований засобами книжкової справи як процес і перехідний результат організації тексту літературного, музичного, образотворчого твору, що існує у формі писемного документа, в таку форму твору друку, як книжне видання, процес та результат подальшого відображення книжкового видання тими ж засобами, тобто засобами книжної справи”⁶⁵. Це визначення книги як засобу соціальної комунікації, засобу перетворення організації індивідуальної свідомості у твір суспільної свідомості. На думку А.О. Беловицької, “системно-типологічна концепція асимілювала весь попередній історичний досвід самої науки про книгу, загальної теорії систем, загальнонаукового системного підходу, методології системного аналізу, загальнонаукової концепції про структурно-рівневий організації матерії, наукознавства й методологічних досліджень науки”⁶⁶.

І, нарешті, розбудові універсальної типологічної моделі книги як об’єкту бібліотипології присвячене дослідження О.А.Гречихіна, де він подає своє бачення поняття книги в плані створеної ним бібліотипології як окремої науки і пробує поєднати книгу як засіб інформаційного спілкування в її матеріальній формі та соціальному змісті поняття: “Книга – наукова (книгознавча) категорія, що відображає сутність культурно-історично обумовленого засобу інформаційного спілкування, об’єктивованого в системно-діалектичній єдності змісту (соціальної інформації), семіотичної (знак, мова, література) і матеріально-конструктивної форми”⁶⁷.

Але, разом з тим, два ізольовані напрями осмислення поняття книги – категоріальне (як теоретичні методи пізнання книгознавчого знання на наукознавчому рівні) та конкретно-історичне (як історія та теорія книги в історичному процесі її розвитку як суспільного явища та факту культури) продовжують розвиватися і досьогодні⁶⁸. Обидва напрями пов’язані із значенням та роллю книги в культурі, розкривають її сутність та функції як соціального явища, але на різних рівнях пізнання, що не завжди пов’язані між собою. На жаль, розвиток “чистої теорії книги” в її категоріальному плані іноді нагадує, за влучним висловленням О.С. Мильнікова, “розвиток науки заради науки” і мало сприяє історико-культурологічному осмисленню ролі книги у духовному розвитку суспільства і ролі духовної культури в формуванні конкретних форм книжкової культури в її історичному контексті, розуміння механізмів зв’язку книги та культури для розвитку суспільної практики та нового наукового знання про книгу в її конкретній історичній та соціальній формі. Склалася ситуація, коли дві єдині складові поняття книги (у діалектичній єдності поняття форми та змісту) почали вивчатися різними методами, що навіть протистояли один одному. І хоча історично розвиток замкненого теоретичного книгознавства можна пояс-

нити особливостями розвитку гуманітарного знання у часи Радянського Союзу, нова історична парадигма вимагає перегляду концептуальних засад підходу до поняття книги як об'єкту історико-книгознавчих досліджень та об'єкту історичного книгознавства як спеціальної дисципліни.

Поєднання теоретичного розвитку книгознавства та його конкретно-історичного змісту як історичної дисципліни є важливим завданням сьогодення. Декларування змісту книги як факту культури у теоретичному книгознавстві не пішло далі розвитку наукознавчого контексту поняття книги як узагальненого об'єкту наукового дослідження. Разом з тим, книга завжди конкретна і в її конкретному образі пов'язана з історією та культурою. На початку ХХ ст. та у 20-ті роки конкретно-історичний зміст книгознавчого знання, як ми бачили, розвивався досить активно. Досить згадати про висловлення М.М.Куфаєва, що книга є продуктом людської творчості, матеріальним фактом, який “у своєму характері носить усі риси явища історичного, у котрому переломлюються і таємничим чином зливаються індивідуальне та соціальне”. Критика цього напряму як ігнорування ідеологічного змісту книги під час соціологічних теорій 30-х років, що розвивалися в умовах деформації осмислення соціальних функцій книги, поставлених на службу радянському суспільству, виливалися у бік розвитку чистої теорії книги, далекої від реального життя книги, а функціональні й типологічні концепції книги дуже далеко відійшли від поняття книги як соціального явища, обмежуючи поняття книги об'єктом загального книгознавства. Історичні ж дослідження книги прагнуть до осмислення емпіричного матеріалу з історії книги та створення теоретичних концепцій, спираючись на діалектичне осмислення її змісту та діалектичні, а не формальні класифікації, хоча останні й мають право на життя. Спроби радянських істориків розкрити таємницю, як зливаються та розкриваються індивідуальне й соціальне, обмежувалися лише технологічними питаннями книжкової справи. Лише останнім часом конкретно-історичні дослідження книжкового руху дозволяють розкрити деякі особливості та закономірності цього процесу в контексті національної культури⁶⁹.

Треба відзначити, що спроби поєднання цих підходів та подолання протиріччя, що склалося у теорії та історії книгознавства, знайшли виявлення у прихильників комплексного підходу до поняття книги та книгознавства як науки, хоча на сьогодні цей підхід також вже є історією. Найбільш відоме та узгоджене у радянській практиці книгознавче визначення поняття “книга” в узагальненому вигляді наводиться у книгознавчому словнику 1981 р. Якщо відкинути ідеологічні функції як один з чинників визначення поняття (тобто, як “засобу політичної боротьби” та інші подібні формулювання), його визначення сконцентрується на тому, що книга є “найважливішим засобом інформації”, “що розповсюджує знання, освіту, виховання” та “форма видань різної літератури”⁷⁰. Проте, предметне розкриття цього поняття пов'язується все ж

таки з категорією “форми” у значенні матеріальної конструкції книги-кодексу як витвору друку, що складається з блоку, оправи або обкладинки. Історія книги поділяється на два періоди: рукописно-книжний та період друку. Історичні форми книги (у вигляді сувою, поліптиху та ін.) розглядаються в якості органічної частини поняття книги як протостадії кодексу. Кількісні обмеження поняття книги-кодексу введені лише для сучасної книжки – за рекомендаціями ЮНЕСКО (не менше 3-х друк. арк.). Характерною ознакою книги-кодексу є текст, що фіксується на аркушевому матеріалі з допомогою знаків (букв або інших графічних засобів), що сприймаються візуально (за винятком книги для сліпих, що сприймається дотиком). До поняття “книга” включена й організація тексту за певною системою (наявність титулів, розділів, пагінації та апарату книги – вихідні дані, зміст, передмова або післямова, коментарі, покажчики тощо). Книга є продуктом книжкової справи – сукупності галузі культури та виробництва, пов’язаних із створенням та виготовленням книги, її розповсюдженням, зберіганням, описанням та вивченням. До поняття “книжкова справа” увійшли: видавнича справа, книжкова торгівля, бібліотечна справа, бібліографія як засіб інформування про книгу. Це предметне коло складових частин книгознавства визначило його як комплексну дисципліну⁷¹. Тим поняття книжкової культури як соціального явища набуло синтезованого змісту, уникнути котрого дуже важко і, очевидно, й не треба.

Визначення книгознавства як комплексної дисципліни дозволило розширити його наукову методологію та залучити методи інших наук, що залучаються до визначення засобів репрезентації книги як явища духовної культури на рівні міждисциплінарних взаємозв’язків – передусім мистецтва книги та її естетичної функції як цілком книгознавчої галузі. Велике значення в розробці цих підходів належить фундаментальним працям О.О.Сидорова⁷² як основоположника теорії мистецтва книги та В.А.Ляхова, який розробив основи художнього конструювання книги, розглядаючи естетичну функцію як її атрибутивну ознаку та важливішу функцію⁷³, а також В.В.Пахомова та О.І.Подобедової, які книжкову ілюстрацію розглядали як окреме художнє явище⁷⁴. Спеціальний альманах “Искусство книги”, що видавався видавництвом “Книга” з 1960 р., координував розробку як теоретичних, так і прикладних питань мистецтва книги як окремої книгознавчої дисципліни та виду художнього мистецтва, що займається розробкою книжкової конструкції, декоративним оформленням видання, ілюструванням, типизацією видання.

В Україні окремі питання історії, теорії та практики мистецтва книги як явища української культури розглядалися у розробках архітектури книги – Б.В.Валуєнко⁷⁵, фундаментальних працях з мистецтва української рукописної книги та її глибинних зв’язків із народним мистецтвом Я.П.Запаско⁷⁶, творчості художника у книзі – А.П.Шпакова⁷⁷, українська книжкова графіка XVI-XVIII ст. – Д.В.Степовика⁷⁸, а графіка радянського періоду – В.І.Касіяна та Ю.Я.Турченко⁷⁹. Зв’язки радянського суспільства

та культури та книги простежувалися у праці О.В. Молодчикова “Книга радянської України”⁸⁰. Значний розвиток отримав напрям опрацювання, його технології та мистецтва⁸¹.

Але питання мистецтва книги лише частково можна віднести до проблематики “книга та культура” в її культурологічному значенні. Мистецтво є не єдиним компонентом культури, що відображав взємозв'язок книги та культури. Набагато складніше відображені у книзі зв'язки суспільної думки і художньої творчості та книжкової культури, а поняття репертуару як об'єкту історико-книгознавчого аналізу не розглядалося, а лише піднімалося на рівні побажань. Ми лише побіжно торкнулися розробки в історії та теорії книги окремого питання творчості та книги. Галузь змістовної атрибуції та класифікації книги як елементу духовної культури залишається поки ще нерозробленою у книгознавстві.

Можна лише звернути увагу на окремі публікації з цієї теми. Передусім, на постановку цього питання відомим російським книгознавцем та автором книгознавчого методу у джерелознавстві О.С.Мильніковим⁸² у вступній до збірника наукових праць “Книга и культура” статті “Книга и культура” (1979), що вийшла у часи активізації розробки соціальних функцій книги. Хоча він не прагне до дефініцій, але виокремлює ряд найважливіших рис книги як компонента культури. Він визначив книгу як синтезуючий компонент культурної системи певної історичної епохи, що є продуктом як духовного, так і матеріального виробництва, яку відрізняє від інших компонентів культури її непересічна цінність та найзагальніше значення як комунікативного засобу передачі та накопичення інформації⁸³. Книга розвивається історично одночасно з розвитком культури та відображає (за О.С.Мильніковим) усі об'єктивні та суб'єктивні фактори її розвитку, рівень матеріального та духовного виробництва, її можна розглядати у ряду інших, так званих масових джерел, що репрезентативно відображають об'єктивний хід історичного розвитку. Такий підхід потребує об'єднання колективних зусиль представників різних галузей книгознавства. Але вирішення цього питання неможливе без розробки деяких аспектів більш широкої проблематики: 1) розробки критеріїв типології історії книги, що визначається суспільною обумовленістю книги; 2) застосування порівняльно-історичного методу дослідження історії книги стосовно різних світових культур та певного абстрагування від їх специфіки – “стиківки матеріалу в широкій історичній перспективі”; 3) визнання прямих та обернених зв'язків книги та суспільства, що впливає із визнання книги масовим джерелом (передусім, з боку аналізу репертуару друку)⁸⁴.

Виокремлення основних завдань історико-культурного аналізу книжної культури є важливим кроком для теорії книгознавства, і визнанням джерелознавчого методу в книгознавстві або книгознавчим методом в джерелознавстві (на жаль, О.С.Мильніков не розрізняє обидва підходи у вивченні історії книги). Але цей підхід відмовляється від вивчення

специфічного та окремого в історії книги, найважливішою рисою котрого є поняття національної книги. Виокремлення закономірного на формально-логічному рівні знову приведе до схем, що відірвані від живої історії та практики. Тому введення поняття джерелознавчого методу в книгознавстві належить українському історику книги Л.А.Дубровіній, що був сформульований нею на початку 90-х років.

У 90-ті роки серед істориків книги виникає погляд на поняття книги як історичного джерела. Ці дослідження можна розцінити як спробу вийти за межі традиційного формально-теоретичного погляду на загальне книгознавство та зародження нової історико-культурологічної теорії книги. Його можна розцінювати як логічне продовження історичного підходу до поняття “книга”, що розвивалося істориками рукописної книги та стародруків. Важливою його особливістю було те, що в основі дефініцій рукописної книги був покладений також археографічний та бібліографічний аспект, викликаний практикою опису джерел – з необхідністю виокремлення у системі опису документальних джерел своєрідного об’єкту опису – рукописної книги, якій були притаманні якості рукописного документу і книги. В історіографії рукописної книги це поняття вперше було запроваджене відомим палеографом Є.Ф.Карським: “Книгою є рукопис, написаний на окремих зошитах, переплетених разом”⁸⁵. Але у бібліотечній практиці це визначення призводило до ускладнень при каталогізації джерел, особливо при їх палеографічному та археографічному описуванні: зокрема питання, які зшитки описувати як актові документи, що поєднані оправою для кращого зберігання, а які – як окремі книги? Звичайна у джерелознавстві типологічна класифікація історичних джерел на джерела актового (ті, що фіксували операції юридичного характеру або стосувалися сфери соціально-економічних та політичних відносин) та оповідного (історико-літературного) характеру в даному разі не завжди відображала сутність археографічного опису рукописного джерела, що мало специфікацію як рукописна книга. Через півстоліття це питання поставив інший відомий археограф Д.М.Альшиц, який йшов за домінуючими на той час функціональними концепціями книги. Д.М.Альшиц, базуючись на практичному досвіді роботи з рукописною книгою, істотно уточнив визначення Карського, яке не розрізняло власне книгу та рукопис. Він писав: “Рукописною книгою є пам’ятка писемности, створена з метою політичного впливу, навчального, художнього або релігійного читання, обґрунтування правопорядку і створення статистичної картини. Рукописна книга, як правило, має форму кодекса”⁸⁶.

Кодиколого-джерелознавче і в повному змісті історико-культурологічне визначення поняття рукописної книги належить Л.А.Дубровіній. Розрізняючи поняття “рукописна книга”, “рукопис”, “писемне джерело”, “літературна пам’ятка”, вона розглядає рукописну книгу як синкретичне за своєю суттю явище, особливий вид рукописно-книжного джерела, який відображає численні історичні зв’язки та суспільні відносини у галузі

духовного життя людства, концентрує наукові та освітні досягнення суспільства, розвиток прикладного мистецтва книги, виробничих технологій обробки різних матеріалів тощо. Вперше був запропонований культурологічний аспект дослідження книги – рукописна книга розглядається нею як комплексне історичне джерело з історії духовної культури і пропонується кодикологічна модель книги, що враховує індивідуальне (специфічне), окреме та загальне у книзі через кодикологічний опис. Цей підхід дозволяє вивчати взаємозв'язок з духовною і матеріальною культурою свого часу: він потребує послідовного кодикологічного опису та вивчення кожної рукописної книги як окремого джерела та на базі аналізу цих емпіричних даних формулювання закономірностей розвитку книги, а також вводить поняття історії кодексу в його походженні та побутуванні.

Кожна рукописна книга, на відміну від книги друкованої, сама по собі є неповторною і містить різноманітну інформацію, яка може, спираючись на великий масив даних, закласти основу для вивчення загальних проблем історії культури, науки та освіти писемної доби. Кодикологічний підхід передбачає комплексний характер визначення цього поняття, яке базується на розумінні рукописної книги як історичного джерела книжного типу, але з суттєвими відмінностями від джерела писемного та друкованого.

Поняття “рукописна книга” визначається, насамперед, єдністю походження та єдністю призначення його, як книжного джерела у сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту. Поняття походження трактується у джерелознавчому змісті. Тому, за дефініцією Л.А.Дубровіної, “рукописна книга – окремий вид комплексного історичного джерела, який створювався у сукупності зовнішньої та внутрішньої книжкової форми і змісту на основі єдиних за походженням та призначенням ідеї, структури, технології, мистецтва, а також єдиної мети, яка обумовлюється його соціальними функціями”⁸⁷. Послідовно Л.А.Дубровіна розглядає поняття походження, призначення, структуру і технологію створення книги, що поєднані однією ідеєю та метою у період створення книги. Цей суто джерелознавчий підхід до книги як до джерела з історії культури є цілком новим підходом, що пробує поєднати емпіричний вузький та логічний широкий підхід до поняття “книга”, він може бути використаним і для характеристики всієї книжкової культури, але точним його можна визнати лише для періоду рукописної книги.

Так, кодикологічна модель книги, що відображає у деталізованому вигляді конкретні зв'язки рівня конкретного кодексу та загального рівня кодексу як духовного явища із суспільством, що його створило, зв'язок суспільних відношень довготривалого впливу книги на духовний розвиток наступних історичних епох через аспекти побутування книги, – може бути використаний лише для періоду рукописної та стародрукованої книги. Структура і функції рукописної книги у контексті походження, форми

та змісту, історії кодексу репрезентовані у кодикологічно-джерелознавчому опису, що цілком може бути врахований для стародруку, хоча загальні підходи можуть бути поширені на історію книги взагалі⁸⁸. Розглядаючи кодикологію як спеціальну історичну дисципліну про рукописну книгу, Л.А.Дубровіна запропонувала не лише комплексний підхід (тобто поєднання методів таких дисциплін як книгознавство, джерелознавство, палеографія, текстологія, археографія, оправознавство, мистецтво книги), а й визначила міждисциплінарні методи дослідження української рукописної книги на базі сформульованого поняття рукописно-книжної традиції української книжної писемності⁸⁹.

Підводячи підсумки і характеризуючи розвиток поняття “книга”, можна констатувати чітку дезінтеграцію книгознавчих досліджень у межах “своїх” напрямів та однобічного визначення цього поняття у межах загальнокнигознавчого методу⁹⁰. Розвиток поняття книги як об’єкту книгознавства в історико-культурному контексті й у єдності форми та змісту книги як матеріального факту духовної культури характеризує перший етап формування поняття і пов’язаний з періодом кінця ХІХ – двадцятих років ХХ ст. Другий етап – 30-50-ті роки, коли під впливом радянської ідеології поняття книга розкривається виключно через ідеологічну функцію та соціальну роль книги, коли матеріальний бік її не має значення змістовної ознаки. У 70-х роках починає розвиватися теоретичне книгознавство, яке прагне вийти з обмежень у визначенні книги попереднього часу, виникає функціональна концепція книги, яка розвивається у бік інформаційно-комунікаційних аспектів основ її книгознавчого поняття. Пошук універсального визначення поняття “книга” привів до загального, абстрагованого від конкретного змісту поняття “книга”. Поняття книги як об’єкту духовної культури не знайшло суттєвого конкретного розвитку. Серед істориків книги, які мають справу з реальною книгою як об’єктом дослідження, виникає паралельна концепція книгознавства як комплексної науки та книги як об’єкту подвійної природи, яка продовжує початкові концепції книги 20-х років. У цьому плані плідним видається шлях історико-кодикологічного та джерелознавчого підходу до поняття “книга”, котрий з’являється у 90-х роках.

Аналіз формування поняття “книга” у теоретико-методологічних концепціях новітнього книгознавства приводить до висновку, що предмет “книга та культура” розглядається, як правило, або під кутом зору історії книги та культури, або в межах домінуючого протягом радянських часів підходу до пізнавальної та ідеологічної ролі книги в контексті її класової сутності у вихованні мас у соціалістичному та комуністичному будівництві, якими підмінювалося вивчення соціальної ролі книги, що й знайшло своє відображення у формулюванні поняття “книга”⁹¹. Лише у 90-х роках почався процес звільнення від узагальнення поняття “книга” за формальними схемами.

Загальне книгознавство, що з'явилося як окремий напрям книгознавства поки ще реалізоване лише на рівні теоретично-наукознавчому, наукознавчих моделей книги та книжкової справи. Концепції функціонально-типологічні, комунікаційні, – є відображенням часу, коли інформаційні процеси у суспільстві викликали появу багатьох узагальнюючих понять “документ” як інформаційної категорії, в тому числі і осмислення документознавчих функцій книги в комунікаційному процесі. Не заперечуючи важливості розвитку цього напрямку книгознавчих досліджень, треба відзначити, що комунікаційні теорії поняття “книга” зливаються з абстрактними поняттями “документ” та “документообіг”, і книга втрачає своє індивідуальне обличчя. Поява таких теорій є об'єктивним результатом інформатизації суспільства та активного обговорення у науці 70-х років можливостей створення загальної теорії систем, яка, як відомо, не знайшла свого втілення як окрема наука та теорія, а впровадилася як системний метод або системний підхід. Етап захоплення можливостями наукознавства та глобальними теоріями в окремих науках також завершився. Ці процеси є результатом розвитку наукового знання: стадія накопичення емпіричних знань заміщується стадією теоретичного осмислення розвитку науки: нова стадія знову повертається до нового емпіричного матеріалу, до нового покоління вчених, але з позицій нового знання, і процес повторюється на якісно новому рівні. Такою є діалектика “пульсації” наукового прогресу, про що писав у свій час В.І.Вернадський. Відрив теорії та практики вивчення книги на певних етапах розвитку є в такому випадку закономірним явищем, що потребує подолання на наступному розвитку наукового знання про книгу. Одним із шляхів подолання цього протиріччя є розвиток історико-книгознавчих досліджень із залученням міждисциплінарних методів, передусім історико-культурологічного.

Системне осмислення поняття “книга” не може бути замкненим у дисциплінарному книгознавчому методі чи підході. Книга живе в конкретному історичному часі і в конкретних соціальних умовах, і тому аналіз її загальних якостей може здійснюватися лише у зв'язку з конкретно-історичним змістом. Важливим є вивчення поняття сталості та змінювання в її розвитку з огляду її форми та змісту. Особливо це є актуальним у наші часи комп'ютерних технологій. Деякі автори стверджують, що поняття книга не втрачає своєї форми і змісту з розвитком комп'ютерних технологій, оскільки залишається технологія форми книги як семантичного та семіотичного явища, і змінюється лише носій⁹². Дійсно, сутність книги як історико-культурологічного явища не змінюється навіть і з зміною носія. Але необхідні інші підходи до поняття книги: лише історико-культурологічний підхід дозволить виявити закономірності та якості поняття “книга” як соціального явища без втрати її конкретного змісту.

Специфіка книги як історико-культурологічного явища за сучасних умов набуває реального змісту. Симптоматичним явищем теоретичних

підходів до вивчення історії та теорії книги радянських книгознавців була повна відсутність формулювання проблеми конкретного змісту книги як факту духовної культури, зокрема, в національній книзі як окремого об'єкту та предмету дослідження на широкий історичній перспективі, хоча на практично-прикладном рівні ці проблеми вирішувалися у кожній з радянських республік. У час звільнення від ідеологічних деформацій подальший розвиток книгознавчих концепцій має орієнтуватися на конкретний історико-книгознавчий підхід.

¹ Беловицкая А.А. Общее книговедение. – М., 1987. – С. 169.

² Підбірку висловлень на цю тему див.: Яновский М.Ф. О книге: опыт анализа понятия “книга”. – К., 1929.

³ Особливу групу дослідників книги складають письменники, які, художньо сприймаючи світ, прагнули відкрити таємний зміст поняття “книга”. Й хоча науковий підхід вимагає не враховувати емоційного сприйняття поняття “книга”, воно іноді допомагає зрозуміти специфічні трансляційні можливості книги на рівні свідомості та її функції в суспільстві.

⁴ Яновский М.Ф. О книге: опыт анализа понятия “книга”. – С. 165-167.

⁵ Otlet P., Wouters L. Manuel de la Bibliotheque. 2-me edition. – Bruxelles, Union des villes et communes. – Belges. – 1923. – P.11.

⁶ Федоров И.В. Н.М.Лисовский: Краткий очерк библиографической деятельности. – М., 1953; Здобнов Н.В. История русской библиографии до начала XX века. – М., 1955; Колмаков П.К. Александр Михайлович Ловягин: К столетию со дня рождения // Книга: Исследования и материалы. – М., 1970. – Сб. 21. – С. 209-220; Беловицкая А.А. Общее книговедение. – С. 45-55.

⁷ О содержании библиологии, или библиографии (1900) // Ловягин А.М. Библиологические очерки. – Пг., 1916. – С. 16-27.

⁸ Ловягин А.М. Основы книгознания: – Л. Начатки Знаний, [1926]. – С. 3.

⁹ Ловягин А.М. Что такое библиология // Библиографические известия, – 1923. – № 1-4. – С. 3-12. Ловягин не встиг розробити цю ідею концептуально – він помер в 1925 р.

¹⁰ Милютин А.И. “Когда спящий проснулся” (материал к истории выставок в академических библиотеках). – Библиотечное обозрение. – Л., 1927. – Кн. 1-2. – С. 177-181.

¹¹ Биковський Л.Ю. Книгоживання // Українське книгознавство. – Подєбради, 1922. – Зб. 2 (липень-серпень). – С. 7.

¹² Рублев С. Книга и журналистика. – Журналист. – М., 1927. – № 2. – С. 56-59.

¹³ Рубакин Н.А. Среди книг. – М., 1911. – С. 7.

¹⁴ Куфаев М.Н. Проблемы философии книги. – М., 1924. – С. 32-39.

¹⁵ Там само. – С. 12.

¹⁶ Куфаев М.Н. История русской книги в XIX веке. – Л., 1927. – С. 7.

¹⁷ Беловицкая А.А. Общее книговедение – С. 67, 70-71.

¹⁸ Дуже образно, але афористично точно про це висловився О. Головнев: “Человек-создатель воплощает себя в произведении, которое потребитель-общество превращает в образец, норму, меру, догму. Состояние культуры определяется не памятником, а творчеством” (А.В.Головнев. Модель в культурологии // Модель в культурологии Сибири и Севера. – Екатеринбург, 1992. – С. 143).

¹⁹ Куфаев М.Н. Избранное: Труды по книговедению и библиографоведению. – М., 1933. – С. 24.

²⁰ Шелкунов М.И. История, техника, искусство книгопечатания. – М., 1926. – С.463.

²¹ Солов Н.М. Журнализм как наука // Журналист. – М., 1926. – № 4. – С.28.

²² Солов Н.М. Сущность книговедения: Библиологический очерк. – М., 1933.

- ²³ Яновский М.Ф. О книге: опыт анализа понятия "книга". – К., 1929. – С. 186.
- ²⁴ Там же. – С. 158.
- ²⁵ КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. – М., 1979. – С. 385.
- ²⁶ Новосадский И.В. Против буржуазных теорий в советском книговедении // Красный библиотечарь. – 1931. – № 10. – С. 18-26; Резолюция Совещания по книговедению 27-31 декабря 1931 г. // Научно-исследовательский институт полиграфично-издательской промышленности ОГИЗа. – М., 1932. – С. 28.
- ²⁷ Шелкунов М.И. История, техника, искусство книгопечатания. – М., 1926. – С. 465.
- ²⁸ Новосадский И.В. Теория книговедения и марксизм // Труды Музея книги, документа и письма. – Л., 1931. – Вып. 1. – С. 29-36.
- ²⁹ Там же. – С. 40.
- ³⁰ Берков П.Н. Предмет и объем истории книги как науки // Труды Института книги, документа и письма: Вып. 5: Статьи и материалы по истории книги в России. – М.; Л., 1936. – С. 19.
- ³¹ Сомов М.М. Сущность книговедения. Библиологический очерк. – М., 1933. – С. 40; *Він же.* Состав книговедения. Библиология–библиография–журналистика. К построению системы книговедения. – М., 1931. – С. 20-21.
- ³² Свойский М.Л. Институт книги, документа и письма по материалам Ленинградского отделения Архива Академии наук СССР // Книга: исследования и материалы. – 1975. – Сб. 30. – С. 185-194. У часи існування Інституту вийшли 6 випусків "Трудов".
- ³³ Бабурин Н.И. Влияние искусства книги на другие жанры графики // Книга и культура: Сб. науч. тр. – М., 1977. – С. 105-112.
- ³⁴ Посадсков А.Л. Нерешенные вопросы истории советской книги в годы строительства социализма // Книга и культура: Сб. науч. тр. – М., 1977. – С. 112-120; Шомракова И.А. Госиздат и проблемы оптимальной структуры советского издательского дела // Там же. – С. 120-132; Подмазова Т.А. О формировании специализированного издательства в первые годы Советской власти (1917-1921) // Там же. – С. 132-149.
- ³⁵ Молодчиков А.В. Советская книга в культурной революции на Украине: Автореф, канд. дисс. – К., 1962.
- ³⁶ Юрий Олексійович Меженко (1892-1969): Матеріали до біографії / Уклад.: Т.А.Ігнатова, Н.В.Козакова, Н.В.Стрішенець. – К., 1994. – С. 174.
- ³⁷ Корнейчик И.И. Сергей Иванович Маслов // Книга. Исследования и материалы. – М., 1968. – Сб. 16; Маслов С.І. Друкарство на Україні в XVI-XVIII ст. – К., 1924; Маслов С.І. Українська друкована книга XVI-XVIII ст. – К., 1925; Маслов С.І. Етюди с історії стародруків. – К., 1925-29; Маслова О.М. Рукописна книга. – К., 1925; Биковський Лев. У службах українській книжці: Авто-біо-бібліографія Лева Биковського / Упор. Л.Винара, Я.Ісаевича. – Львів, 1997. – С. 328.
- ³⁸ Дмитро Іванович Балика // Бібліотекознавство та бібліографія. – К., 1971. – Сб. 10 – С. 22-32; Библиографический указатель работ проф. Д.Балика, опубликованных им в 1912-1942 гг. – Горький, 1942; Балика Д.А. Библиологическая социология. Определение, предмет, методы // Сов. библиограф. – 1928. – № 1-3. – С. 39-69; Довгань Кость. До питання про соціальну функцію книги. – Х.: К., 1931. – С. 103.
- ³⁹ Солонська Наталія. До історії книжкової торгівлі 20-30-х років в Україні (на матеріалах журналу "Бібліологічні вісті" та рукописах Л.Биковського) // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 5. – С. 12-21.
- ⁴⁰ Макаренко М. Орнаментація української книжки XVI-XVIII ст. // Тр. УНІК. – К., 1926. Т.1.; Титов Ф.І. Матеріали по історії книжної справи на Україні в XVI-XVIII віках: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924; Шербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI-XIX століттях на Україні // Бібліологічні вісті. – К., 1924. – № 1-2. – С. 101-113; Шербаківський Д. Символіка в українському мистецтві: Збірник секції мистецтва. – К., 1921; Шербаківський Д. Оправа книжок у Київських золотарів XVII-XVIII ст. – К., 1926; Шербаківський Д. Кольорові папери // Книгарь. –

К., 1918. – Ч. 12–13. – С. 691–694; *Широцкий К.В.* Наше стародавнє інтролігаторство // Книгарь. – К., 1919. – Ч. 17. С. 1031–1036; *Курінний П.* Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. – К., 1926. – С. 5–39.

⁴¹ *Довгань К.А.* До питання про соціальну функцію книги. – Х.; К., 1931. – С. 100–101.

⁴² Там же. – С. 64–65.

⁴³ *Балика Д.А.* Библиологическая социология. Определение, предмет, методы. – С. 40–41.

⁴⁴ *Назаров А.И.* Очерки истории советского книгоиздательства. – М., 1972. – С. 17; *Малыхин Н.Г.* Общественное значение книги. – Книга. Исследования и материалы. – 1960. – Сб. 3. – С. 152–159.

⁴⁵ *Баренбаум И.Е.* Состояние историографии истории книги в СССР // Тр. Ленингр. гос. ун-та культуры. – Л., 1964. – Т. 15. – С. 64.

⁴⁶ *Баренбаум И.Е., Давыдова Г.Е.* История книги (советский период). – Л., 1958;

⁴⁷ *Беловицкая А.А.* Общее книговедение. – М., 1987. – С. 3.

⁴⁸ *Сидоров А.А.* Советская история книги // Книга: исследования и материалы. – 1967. – Сб. 15. – С. 137–170; *Кацуржак Е.И.* История письменности и книги. – М., 1956; *Люблинский В.С.* На заре книгопечатания. – Л., 1959; *Люблинский В.С.* Книга в истории человеческого общества. Сб. избр. книговед. работ. – М., 1972; *Маркушевич А.И.* Эволюция научной книги в Западной Европе // Пятьсот лет после Гутенберга, 1468–1968: Статьи, исследования, материалы. – М., 1968. – С. 270–277.

⁴⁹ *Зернова А.С.* Орнаментика книг Московской печати XVII–XVIII веков. – М., 1952 (2-ге видання – 1958 р.); *Зернова А.С.* Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII веках: Сводный каталог. – Л., 1958; *Зернова А.С.* У истоков русского книгопечатания: Исследования и материалы: К 375-летию Ивана Федорова. 1583–1958. / Под ред. М.Н. Тихомирова, А.А. Сидорова, А.И. Назарова. – М., 1959; *Зернова А.С.* Книги кирилловской печати, хранящиеся в зарубежных библиотеках и неизвестные в русской библиографии // Труды Гос. б-ки СССР им. В.И. Ленина. – 1958 – Т. 2. – С. 5–37; *Быкова Т.А., Гуревич М.М.* Описание изданий, напечатанных кириллицей. – М., 1958; *Быкова Т.А., Гуревич М.М.* Описания книг гражданской печати, 1708–1725. – Л., 1957.

⁵⁰ *Сидоров А.А.* История оформления русской книги. – М.; Л., 1946.

⁵¹ *Петров С.О., Биток П.Д., Золотарев Т.П.* Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв.: Описания книг, хранящихся в Гос. публ. б-ке УССР. – Киев, 1958.

⁵² *Запаско Я.П.* Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кінця XVI — першої половини XVIII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1956. – Вип. II.; *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К., 1960; *Запаско Я.П.* Рукописна книга як джерело вивчення народного мистецтва минулого // Народна творчість та етнографія. – № 2. – 1957.

⁵³ *Ісаєвич Я.Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. I. – С. 189–194; *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966.

⁵⁴ *Беловицкая А.А.* Общее книговедение. – С. 101.

⁵⁵ Проблемы советского книговедения // Книга: Исследования и материалы. – 1960. – Сб. 2 – С. 390–421.

⁵⁶ Обсуждение назревших проблем книговедения // Книга: Исследования и материалы. – 1964. – Сб. II – С. 270–290.

⁵⁷ *Сикорский Н.М.* Теория и практика редактирования: Итоги изучения, некоторые задачи. – М. С. 137–170; *Він же.* Книга и наука о книге // Книга: исследования и материалы. – 1965. – Сб. II. – С. 5–16; *Баренбаум И.Е.* Состояние историографии истории книги в СССР // Тр. Ленинградского ин-та культуры им. Н.К. Крупской. – 1964. – Т. 15. – С. 57–84; *Сидоров А.А.* Советская история книги // Книга: исследования и материалы. – 1967. – Сб. 15. – С. 129–137.

⁵⁸ *Барсуку А.И.* К определению понятия “книга” // Изд. дело. Книговедение. – М., 1970. – № 6. – С. 6.

⁵⁹ Беловицкая А.А. Общее книговедение. – С. 107.

⁶⁰ Баренбаум И.Е. К вопросу об универсальном определении понятия “книга” // Книга: Исследования и материалы. – М., 1977. – Сб. 34. – С. 10-11.

⁶¹ Черняк А.Я. История книги: Теоретические и методологические основы: Сб. науч. тр. / Гос. б-ка им. В.И.Ленина. – М., 1976.

⁶² Немировский Е.Л. // История книги: Теоретические и методологические основы: Сб. науч. тр. / Гос. б-ка им. В.И.Ленина. – М., 1976.

⁶³ Беловицкая А.А. Типология книги в связи с общеметодологическими проблемами книговедения // Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела: Тез. докл. II Всесоюз. науч. конф. по пробл. книговедения. Секция типологии книги. – М., 1974. – С.60; Омилянчук С.П. Типология в свете системы науки о книге // Там же. – С. 68; Гречихин А.А. Тип как книговедческая категория // Там же. – С. 77-78.

⁶⁴ Омилянчук С.П. К определению категории “книга” // Современные проблемы книговедения, книжной торговли и пропаганды книги. – М., 1985. – Вып.3. – С. 5-24.

⁶⁵ Беловицкая А.А. Общее книговедение. – С. 152.

⁶⁶ Там само. – С. 114.

⁶⁷ Гречихин А.А. Современные проблемы типологии книги. – Воронеж, 1989. – С. 56.

⁶⁸ Типовими працями цих підходів є два підручника. Перший – німецького книгознавця, історика книги – Фрица Кунге. “Книговедение. Исторический обзор книжного дела” (Пер. с нем. Боссарга Б.П. / Под ред. Немировского Е.Л. – М: Высш. школа, 1982). Цей підручник вперше вийшов у 1959 р. і є одним із загальнонавчаних у науці та освіті підручників. Другий – Беловицкая А.А. Общее книговедение. (М.: Книга. – 1987. Книга перевидана із доповненнями в 1996 р.), він розглядається як перша спроба систематичного викладу основної проблематики курсу “Загальне книгознавство”. Її зміст викладений у анотації: “Обгрунтована та викладена сутність книги и книжкової справи; розгорнута в історичному та логічному аспектах система цілісного книгознавчого наукового знання; запропонована узагальнена модель теоретичного методу книгознавчого пізнання”.

⁶⁹ Ківишар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище. – К., 1996.

⁷⁰ Книговедение: энциклопедический словарь. – М., 1982. – С.251.

⁷¹ Там само. – С.251-252.

⁷² Сидоров А.А. Искусство книги. – М., 1922.; *Він же*. История оформления русской книги. – М.; Л., 1946; *Він же*. Об исследовательской работе по истории русской книги // Книга в России до середины XIX в. – Л., 1978. – С.7-10; *Він же*. Взаимосвязи между Украиной, Россией и Западом в области оформления книги в старое и новое время // Из истории книги на Украине. – К., 1978. – С.94-112; *Він же*. Искусство книги. – М., 1979 (2-ге вид.).

⁷³ Ляхов В.Н. Очерки теории искусства книги. – М., 1971; *Він же*. Искусство книги: иллюстрация, книга, графика. – М., 1978.

⁷⁴ Пахомов В.В. Книжное искусство: Замысел оформления. Иллюстрации. – М., 1961-1962. – Кн.1-2. ; Подобедова О.И. О природе книжной иллюстрации. – М., 1973. – С.335.

⁷⁵ Валуєнко Б.В. Архітектура книги. – К., 1976. – С. 214.

⁷⁶ Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII с. – Львів, 1971; *Його ж*. Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 478; *Його ж*. Рукописна книга як джерело вивчення народного мистецтва минулого // Народна творчість та етнографія. – № 2. – 1957.

⁷⁷ Шпаков А.П. Художник и книга. – К., 1973.

⁷⁸ Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII ст. Еволюція образної системи. – К., 1982.

⁷⁹ Касіян В.І., Турченко Ю.Я. Українська радянська графіка. – К., 1957.

⁸⁰ Молодчиков О.В. Книга Радянської України. – К., 1974.

⁸¹ Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.І.. Кодикографія української та східнослов’янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого

опису рукопису . – К., 1992.– С. 152; *Гальченко О.М.* Оправа українських рукописних книг та стародруків як об'єкт кодикографії: Автофер. дис. канд. іст. наук. – К., 1994.

⁸² *Мыльников А.С.* О книговедческом методе в источниковедении // Книга, Исследования и материалы. – М., 1972. – Сб. 25. - С.15-19; *Мыльников А.С.* Книга как объект источниковедения // Источниковедение отечественной истории.– М., 1976. – С.70-74.

⁸³ *Мыльников А.С.* Книга и культура // Книга и культура: Сб. статей. – М., 1979. – С.3-16.

⁸⁴ Там само. – С. 9-15.

⁸⁵ *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – Л.,1928. – С.ІІІ.

⁸⁶ *Альшиц Д.Н.* Что считать рукописной книгой? (Из опыта описания древнерусских рукописей) // Проблемы источниковедческого изучения рукописных и старопечатных фондов: Сб. науч. тр. ГПБ. Л.,1979. С.89–90.

⁸⁷ *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 27.

⁸⁸ Там само. – С. 110-153.

⁸⁹ Там само. – С. 178-189.

⁹⁰ У цій статті ми свідомо не торкаємося розробки поняття “національна книга” та “національна культура”, що є темою окремого наукового дослідження, підготовленого нами до публікації.

⁹¹ Книга и культура. – М., 1979. – С. 286.

⁹² *Кулешов. С.Г.* Культурологічний аналіз типовості в історії документальних джерел наукової інформації // Питання культурології: Міжвідомчий збірник КДІК (№ 13). – К., 1994. – Вип. 1. – С. 148-149. С.Г.Кулешов цілком справедливо пише: “Зміни носія фактично не вплинули на структуру і виклад матеріалу документу, а лише змінюють традиційну матеріальну паперову форму на електронну форму, яка є лише відмінністю носія”.